

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

СИДОРЕНКО ОЛЕНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 378.018.593.01/.09(477)"189/190"(091)(043.5)

**РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ
В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Суми – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, доцент
Корж-Усенко Лариса Вікторівна,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка,
доцент кафедри менеджменту освіти
та педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, доцент
Ткаченко Андрій Володимирович,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка,
доцент кафедри педагогічної майстерності
та менеджменту імені І. А. Зязюна;

кандидат педагогічних наук, доцент
Біліченко Павло Геннадійович,
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка,
доцент кафедри педагогіки
та менеджменту освіти.

Захист відбудеться 28 грудня 2020 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.053.01 у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87, ауд. 214.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (40002, м. Суми, вул. Роменська, 87).

Автореферат розіслано 27 листопада 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Козлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Активні суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні на межі ХХ–ХХІ століть, прагнення до інтеграції в європейський і світовий освітній простір обумовлюють динамічне оновлення системи освіти, спрямоване на формування нової генерації громадян з урахуванням демократичних цінностей і національних освітніх традицій, від чого залежить ефективність розбудови правового громадянського суспільства й рівень життя в країні. Внаслідок ухвалення законів України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017) та інших документів державного значення було урівняно права закладів вищої освіти різних форм власності у здійсненні освітньої діяльності для розширення можливостей громадян у реалізації права на освіту.

З огляду на актуальність викликів, які постали перед українською освітою, вивчення позитивного історичного досвіду взаємодії представників громадськості, всіх зацікавлених осіб у процесі становлення недержавної вищої школи в часи соціально-економічних трансформацій є вельми своєчасним. У цьому контексті заслуговують на увагу здобутки недержавних вищих шкіл України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, які на засадах академічної, організаційної, фінансової та кадрової автономії виступали ініціаторами педагогічних інновацій, спрямованих на забезпечення якості та конкурентоспроможності вищої освіти.

Сучасна наукова література характеризується питомим збільшенням досліджень із різних галузей науки, присвячених актуальним проблемам діяльності закладів вищої освіти недержавного сектору України на сучасному етапі (В. Астахова, К. Астахова, Л. Білий, В. Буяшенко, С. Жарая, М. Михайліченко, В. Огаренко, У. Парпан, О. Присвітла, І. Прохор, Н. Резанова, Г. Січкаренко, І. Тимошенко, Т. Удовицька та ін.). Історичні та теоретичні аспекти розвитку недержавної вищої школи представлено в узагальнюючих дослідженнях з історії вищої освіти (В. Бенера, Л. Березівська, З. Зайцева, О. Кірдан, Л. Корж-Усенко, Г. Косінова, М. Кругляк, В. Курило, Н. Левицька, Д. Розовик, О. Сухомлинська, А. Ткаченко та ін.) та вузькоспеціалізованих розвідках (О. Бистряков, Л. Білан, С. Білан, В. Вірченко, Н. Дем'яненко, О. Драч, К. Кобченко, І. Матяш, О. Мельник, Л. Міхневич, Т. Павлова, І. Прудченко, А. Ставицька, І. Федосова, А. Чуткий та ін.). Подвижницька та благодійна діяльність представників різних соціальних верств і громадських товариств, зокрема щодо фіндування й підтримки недержавних закладів освіти, стала предметом досліджень П. Біліченка, Л. Вовк, І. Добрянського, О. Донік, О. Друганової, В. Постолатія, Н. Сейко та ін.

Доцільність вивчення особливостей розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. підтверджується потребою у вирішенні низки *суперечностей*, а саме між: вимогою часу щодо доцільного поєднання традицій та інновацій у сучасній системі освіти України та недостатньою ретроспективною оцінкою закономірностей її розвитку; активізацією процесу диверсифікації вищої школи України та необхідністю об'єктивної оцінки ефективності діяльності закладів вищої освіти недержавної

форми власності; активною розробкою в сучасній науці проблем історії вищої освіти та браком узагальнюючих історико-педагогічних досліджень, присвячених розвитку недержавної вищої школи України.

Отже, актуальність, теоретична та практична значущість проблеми, її недостатня розробленість, потреба розв'язання означених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX ст.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою комплексного дослідження кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Інноваційні підходи до управління якістю освіти» (реєстраційний номер 0113U004660).

Тему дисертації затверджено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 2 від 28.09.2015 р.).

Мета дослідження – визначити особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття задля актуалізації можливостей використання виявленого позитивного досвіду в сучасних умовах реформування вищої освіти.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу обраної проблеми.
2. Окреслити чинники та здійснити періодизацію розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття.
3. Визначити суб'єктів і напрями реалізації громадської та приватної ініціативи у структурно-організаційній розбудові недержавної вищої школи України в досліджуваній період.
4. Виявити змістово-процесуальні й кадрові особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття.
5. Розкрити особливості розвитку недержавної вищої школи в сучасних умовах та актуалізувати можливості використання виявленого позитивного досвіду.

Об'єкт дослідження – розвиток вищої школи на території України в кінці XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – структурно-організаційні, змістово-процесуальні та кадрові особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження – кінець XIX – початок XX століття. Визначення нижньої межі дослідження пов'язане з появою на українських землях перших недержавних вищих шкіл після надання дозволу Олександра II на створення в університетських містах вищих жіночих курсів (1876). Вибір верхньої хронологічної межі зумовлений ліквідацією недержавного сектору вищої освіти після остаточного встановлення на території України радянської влади та ухвалення Наркоматом освіти УСРР постанови «Про реформу вищої школи» (1920).

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, які в досліджуваній період входили до складу Російської імперії.

Методологічну основу дослідження становлять закони та категорії наукового пізнання; принципи науковості, історизму, системності, єдності загальнолюдського й національного, теорії та практики, взаємозв'язку та взаємодії об'єктивного й суб'єктивного, традиційного й інноваційного, історичного й логічного; ідеї доцільності творчого використання кращих національних традицій в умовах розбудови сучасної освіти України. В основу конкретної методології дослідження покладено такі наукові підходи: *історичний*, що уможливив вивчення недержавної вищої школи України в історичному розвитку; *системний*, що забезпечив розгляд розвитку недержавної вищої школи України як складного багатовимірного феномену, який розвивається у взаємозв'язку всіх його складників; *культурологічний*, що дозволив розкрити культуро-ретрансляційну та націєтворчу функції вищої школи; *особистісно орієнтований*, що сприяв з'ясуванню сутнісних характеристик суб'єктів освітнього процесу, здатних активно засвоювати, оновлювати й ретранслювати суспільний досвід; *герменевтичний*, що слугував адекватній інтерпретації історичних наративів.

Теоретичну основу дослідження становлять методологічні основи та концептуальні положення: *сучасної філософії освіти і виховання* (В. Андрущенко, Л. Губерський, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лутай, М. Михальченко, С. Ніколаєнко та ін.); *теорії та історії педагогіки* (В. Бугрій, М. Вовк, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Курило, В. Луговий, О. Михайличенко, Н. Ничкало, Г. Ніколаї, О. Огієнко, А. Сбруєва, О. Семенов, О. Сухомлинська, А. Ткаченко, Є. Хриков та ін.); *розвитку вищої освіти України в досліджуваних територіально-хронологічних межах* (В. Бенера, Л. Березівська, З. Зайцева, О. Кірдан, Л. Корж-Усенко, Н. Левицька, Д. Розовик та ін.); *становлення та розбудови недержавної вищої школи, ролі приватної та громадської ініціативи в означеному процесі* (В. Астахова, В. Буяшенко, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, І. Добрянський, О. Драч, О. Друганова, Н. Побірченко, Н. Сейко та ін.).

Методи дослідження. Для реалізації мети й завдань дослідження використано систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих методів: *загальнонаукових* (аналіз, узагальнення, порівняння), що забезпечили можливість формулювання вихідних положень і висновків, виокремлення провідних напрямів дослідження; та *конкретно-наукових* (проблемно-пошуковий і хронологічний методи були необхідними для здійснення класифікацій джерел та історіографії проблеми, визначення суб'єктів і напрямів реалізації громадської та приватної ініціативи у структурно-організаційній розбудові недержавної вищої школи України в досліджуваній період; ретроспективний аналіз дозволив окреслити чинники розвитку досліджуваного феномену; історико-генетичний метод став у нагоді в процесі здійснення періодизації розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття; історико-типологічний метод уможливив типологізацію недержавних вищих шкіл; історико-логічний і текстологічний аналіз наукової літератури та архівних фондів дав змогу виявити змістово-процесуальні і кадрові особливості розвитку недержавної вищої школи України в досліджуваній період; структурно-порівняльний метод, синхронний та діахронний аналіз використано для

співставлення розвитку недержавної вищої школи на території України та за кордоном; метод екстраполяції застосовано для актуалізації виявленого позитивного досвіду в сучасних умовах реформування вищої освіти України).

Джерельна база дослідження представлена широким комплексом опублікованих і неопублікованих документів, різноманітних за походженням, характером, змістом і формою, та складається з: нормативно-правових документів досліджуваного періоду; внутрішньої документації недержавних вищих шкіл; джерел особистого походження; довідково-статистичних матеріалів; фотоматеріалів, що унаочнюють розвиток недержавної вищої школи.

У процесі наукового пошуку опрацьовано зібрання:

- Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166 «Міністерство освіти і науки України, м. Київ», ф. 2201 «Міністерство освіти Української Держави»);

- Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ф. 274 «Київське губернське жандармське управління», ф. 422 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора», ф. 705 «Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків», ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу», ф. 1111 «Спілка споживчих товариств Півдня Росії, м. Харків», ф. 3806 «Полонська-Василенко Н. Д.»);

- Державного архіву м. Києва (ф. 16 «Київський університет Святого Володимира», ф. 153 «Київський комерційний інститут», ф. 163 «Київська міська управа», ф. 229 «Вищі комерційні курси Міністерства торгівлі і промисловості», ф. 244 «Київські вищі жіночі курси»);

- Державного архіву Дніпропетровської області (ф. 2065 «Приватний єврейський політехнічний інститут»);

- Державного архіву Одеської області (ф. 45 «Новоросійський університет», ф. 62 «Одеські вищі жіночі медичні курси», ф. 334 «Одеські вищі жіночі курси»);

- Державного архіву Харківської області (ф. 3 «Канцелярія харківського губернатора», ф. 29 «Харківське губернське у справах про товариства та спілки присутствіє», ф. 45 «Харківська міська дума», ф. 201 «Жіночий медичний інститут», ф. 772 «Харківський жіночий Політехнічний інститут, заснований Південноросійським товариством технологів», ф. 1031 «Вищі жіночі курси сільського господарства і лісівництва Департаменту землеробства, м. Харків»);

- Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ф. 33 «Маслов С. І.», ф. 66 «Лучицький І. В.»);

- Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Одеської національної наукової бібліотеки, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* здійснено цілісне історико-педагогічне дослідження проблеми розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття, а саме:

схарактеризовано історіографію та джерельну базу обраної проблеми; окреслено чинники розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття (суспільно-політичні, ментальні, економічні, соціокультурні, освітні, наукові, нормативно-правові); здійснено періодизацію розвитку недержавної вищої школи України досліджуваного періоду (I – початково-апробаційний етап (1876–1905) – поява перших закладів вищої освіти, започаткованих приватною та громадською ініціативою; II – стабілізаційно-розбудовчий етап (1905–1917) – активна розбудова недержавного сектору вищої освіти; III – інноваційно-перетворювальний етап (1917–1920) – вдосконалення організації педагогічного процесу в недержавних вищих школах); виявлено змістово-процесуальні (поєднання фундаменталізації та спеціалізації змісту освіти, посилення практичної доцільності педагогічного процесу, розробка індивідуальної траєкторії навчання студентів; надання переваги творчо-продуктивним формам і методам навчання, створення слухачами авторських освітніх і наукових продуктів; поєднання курсової та предметної систем навчання, збільшення питомої частки самостійної роботи студентів) та кадрові (практика ретельного відбору кандидатів, наполегливого вдосконалення наукового, культурного та професійно-педагогічного рівня викладачів, висока академічна мобільність) особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття.

Уточнено й конкретизовано особливості державної політики щодо недержавної вищої школи на території України в кінці XIX – на початку XX століття.

Подальшого розвитку набули знання про перспективи використання виявленого позитивного досвіду в сучасних умовах реформування вищої освіти України.

До наукового обігу введено 54 невідомих та маловідомих джерел, що сприяють забезпеченню достовірності результатів дослідження.

Практичне значення отриманих результатів дослідження. Фактичний матеріал і теоретичні висновки, що стосуються виокремлення чинників і здійснення періодизації розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття, розкриття особливостей організації освітнього процесу (структурно-організаційних, змістово-процесуальних та кадрових) в умовах недержавної вищої школи України досліджуваного періоду дають підстави для осмислення провідних тенденцій і динаміки реформаційних процесів у сучасному освітньому просторі та використано під час вивчення у вищій школі курсів «Історія вищої освіти», «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Педагогіка і психологія вищої школи», «Історія зарубіжної педагогіки», «Порівняльна педагогіка», «Вища школа та науково-педагогічна діяльність», «Професійна освіта». Отримані в процесі наукового пошуку результати дослідження можуть бути враховані в закладах вищої освіти під час викладання спецкурсів і дисциплін з педагогіки, історії педагогіки, історії України, історії культури, у подальших дослідженнях та при підготовці відповідних навчальних посібників для студентів.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1533

від 11.06.2020 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17/17-1198 від 16.06.2020 р.), Льотної академії Національного авіаційного університету (довідка № 01-08/1321 від 16.06.2020 р.), КЗ Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 311/01-16 від 18.06.2020 р.).

Апробацію отриманих результатів дослідження здійснено у формі виступів і доповідей на конференціях та семінарах різного рівня: *міжнародних* – «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2016), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2016, 2020), «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (Суми, 2019), «Сучасні тенденції у викладанні іноземних мов у світі» (Суми, 2018, 2019), «Pedagogy and Psychology in the age of globalisation – 2019» (Будапешт, 2019), «Наукова діяльність як шлях формування професійних компетентностей майбутнього фахівця» (Суми, 2019); *всеукраїнських* – «Модернізація змісту освіти і науки в Україні: неформальна освіта для дорослих» (Хмельницький, 2015), «Глухів музичний: земля Березовського і Бортнянського» (Глухів, 2016), «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпро, 2016) «Ціннісні орієнтації в управлінні процесом підготовки фахівців педагогіки вищої школи» (Кам'янець-Подільський, 2016), «Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри» (Київ, 2018), «Інновації в освіті і педагогічна майстерність учителя-словесника» (Суми, 2018), «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Дніпро, 2018), «Дошкільна освіта від традицій до інновацій» (Суми, 2018). Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2015–2020 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 17 публікаціях автора, з них 1 монографія, 5 статей у наукових фахових виданнях (у тому числі 1 – у зарубіжному), 11 праць апробаційного характеру.

Особистий внесок здобувача. Авторський внесок у працях, написаних у співавторстві, полягає у: розкритті структурно-організаційних, змістово-процесуальних та кадрових особливостей розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття, визначенні можливостей використання позитивного досвіду в умовах реформування вищої освіти на сучасному етапі [1]; висвітленні внеску М. Ковалевського і М. Карєєва в обґрунтування ідеї вільної вищої школи [6]; розкритті витоків розвитку неформальної освіти дорослих в Україні [15]; окресленні напрямів реалізації приватної та громадської ініціативи у розвитку недержавної вищої школи в Україні [16] та за кордоном [17].

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (329 найменувань, з них 54 – архівних, 14 – іноземними мовами) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, основний зміст викладено на 178 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і ступінь наукової розробленості проблеми; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі; вказано методи дослідження; представлено теоретико-методологічну та джерельну базу; розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про публікації та особистий внесок здобувача, впровадження та апробацію результатів наукового пошуку, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Теоретичні та історичні засади розвитку недержавної вищої школи в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття»** схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження, окреслено чинники та здійснено періодизацію досліджуваного феномену; виявлено основні теоретичні ідеї щодо розвитку недержавної вищої школи України в досліджуваний період.

Аналіз наукового доробку вчених з означеної проблеми дозволяє констатувати дефініційну невизначеність ключового поняття дослідження – «недержавна вища школа», яка позиціонується різними дослідниками як недержавна, приватна, громадська, незалежна, вільна, альтернативна, неурядова. Узагальнюючи підходи сучасних учених (В. Буяшенко, Л. Білий, В. Война, В. Грачов, І. Добрянський, С. Жарая, А. Каганович, А. Кліміна, А. Кобець, Б. Корольов, В. Огаренко, Т. Павлова, О. Рекрут, Н. Резанова, Ю. Романовська, О. Романовський, В. Солоніцин, І. Хацієва, О. Цигульова та ін.), у роботі подано визначення «недержавної вищої школи» як мережі закладів вищої освіти, що створювалися та функціонували з ініціативи й коштом приватних осіб, громадських об'єднань і організацій за активної участі прогресивно налаштованої інтелігенції та органів місцевого самоврядування.

Використання проблемно-пошукового методу дозволило схарактеризувати стан наукової розробленості досліджуваної проблеми й констатувати наявність значних напрацювань широкого тематичного та змістового діапазону. Виокремлено такі групи історіографічного доробку: праці з проблеми розвитку вищої освіти; наукові розвідки з проблеми розвитку недержавної вищої школи України; історичні хроніки та ювілейні видання окремих закладів вищої освіти; довідникова література. Водночас застосування хронологічного методу спонукало до врахування особливостей історіографічної традиції, умовно розподіленої на дорадянську (до початку 20-х років ХХ ст.), радянську (20–80-ті роки ХХ ст.) та сучасну (з 1991 р.).

Аналізуючи праці з проблеми розвитку вищої освіти, зазначено, що в розвідках дорадянської (М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Карєєв, М. Павлик, Б. Сиромятников, М. Сперанський, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, К. Шохоль та ін.) та радянської історіографії (Є. Дніпров, О. Іванов, В. Лейкіна-Свирська, Є. Мединський, Є. Степанович, М. Ярмаченко та ін.) недержавна вища школа України здебільшого розглядалася в контексті більш загальних досліджень. Опрацювання сучасної історіографії дозволяє стверджувати, що проблеми вищої освіти знаходяться в епіцентрі уваги науковців, зокрема в межах теоретико-методологічних праць з історії педагогіки (В. Андрущенко, Н. Гупан,

Н. Дічек, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Кремень, В. Курило, В. Луговий, Н. Ничкало, С. Ніколаєнко, О. Сухомлинська, А. Ткаченко, Є. Хриков та ін) та розгляду загальних питань історії вищої освіти (В. Бенера, Л. Березівська, З. Зайцева, О. Кірдан, Л. Корж-Усенко, Н. Левицька, Д. Розовик та ін.).

З'ясовано, що в дорадянській, радянській та сучасній історіографії тематика переважної більшості наукових розвідок із проблем розвитку недержавної вищої школи України, є досить вузькою та стосується історії жіночої освіти (Н. Дем'яненко, О. Драч, В. Вірченко, К. Кобченко, О. Лихачова, І. Малінко, О. Мельник, І. Прудченко та ін.), становлення галузевих закладів вищої освіти (О. Бистряков, Л. Білан, С. Білан, Ю. Зільбермана, І. Матяш, О. Михайличенка, Л. Міхневич, Т. Павлова, Д. Розенберга, А. Ставицька, І. Федосова, А. Чуткий). Виявлено, що протягом останніх десятиліть відбулося питома збільшення досліджень із педагогіки, філософії, соціології, історії, права, економіки, теорії державного управління щодо окремих аспектів діяльності недержавної вищої школи України (В. Астахова, К. Астахова, Л. Білий, В. Буяшенко, С. Жарая, М. Михайличенко, В. Огаренко, У. Парпан, О. Присвітла, І. Прохор, Н. Резанова, О. Сидоренко, Г. Січкаренко, І. Тимошенко, Т. Удовицька та ін.). З'ясовано, що наукові інтереси багатьох сучасних дослідників (В. Білецька, М. Гавран, Я. Грицай, Н. Жорняк, О. Комоцька, М. Костецька, Т. Куковська, О. Огієнко, О. Полянничко, Т. Потапенко, Ю. Романовська, О. Романовський, А. Сбруєва, Т. Скубій, М. Стефанович, Ф. Хантер, О. Хміль, Т. Фініков та ін.) охоплюють порівняльний аналіз світового досвіду розвитку вищої освіти загалом та недержавної зокрема.

Узагальнення сучасної зарубіжної історіографії засвідчує активізацію наукового інтересу до стану та перспектив розвитку недержавної вищої школи на території України. Визначено, що західні дослідники здебільшого здійснюють вивчення стану приватної вищої школи в часи державної незалежності України (Д. Гендель, Д. Льюїс, А. Осіпіан, Дж. Стетар та ін.) або ж у контексті розвитку означеного сектору в країнах Центральної та Східної Європи (Д. Гізеке, Д. Леві, Р. Рейз та ін.). Натомість розвідки російських учених (Ю. Вороб'єва, В. Грачов, А. Каганович, А. Кліміна, О. Осокіна, О. Рекрут, В. Солоніцин, І. Хацієва, О. Цигульова та ін.), присвячені розвитку вищої недержавної освіти в Російській імперії, майже не репрезентують український матеріал із досліджуваної проблеми.

Наступну групу наукових пошуків дослідників становлять історичні хроніки та ювілейні видання окремих закладів вищої освіти (як державного, так і недержавного сектору) здебільшого науково-популярного характеру, що було характерним для дорадянської та радянської історіографії. Встановлено, що довідникова література з проблеми дослідження представлена переважно дорадянськими довідниками з вищої освіти (Д. Марголін, П. Шмулевич та ін.).

Доведено, що вірогідності представлених матеріалів та обґрунтованості результатів дослідження сприяло опрацювання репрезентативного масиву джерел. Зміни офіційного курсу в галузі освіти загалом та недержавної вищої школи зокрема знайшли відображення в нормативно-правових документах досліджуваного періоду (законах, імператорських указах, розпорядженнях Міністерства народної освіти, інших міністерств і відомств, кураторів шкільних

округів, якими затверджувалися статути, положення, програми закладів освіти, статути громадських організацій і товариств, різноманітні правила та інструкції тощо). Цінні відомості віднайдено у внутрішній документації недержавних вищих шкіл, приміром у щорічних звітах про роботу, навчальних планах і програмах, розкладах занять, протоколах випробувань, правилах для студентів і вільнослухачів, журналах засідань колегіальних органів, звітах викладачів про організацію практичних занять і практики тощо. Автобіографії, щоденники, спогади професорів, видатних громадських діячів (особливо Н. Полонської-Василенко, С. Русової, З. Тулуб), епістолярії викладачів і студентів, що репрезентують групу джерел особистого походження, дозволяють відтворити специфіку мікроклімату в академічній громаді досліджуваного періоду. У процесі наукового пошуку проаналізовано довідково-статистичні матеріали (різноманітні довідники, статистичні відомості тощо, які містять кількісні та якісні показники діяльності окремих закладів освіти, зокрема щодо чисельності, соціальних, релігійних, статевих особливостей студентсько-викладацького контингенту), та фотоматеріали, що унаочнюють розвиток недержавної вищої школи.

Використання ретроспективного аналізу дозволило висвітлити комплекс чинників, які впливали на процес розвитку недержавної вищої школи на території України в досліджуваній період, а саме: науково-технічний прогрес; утвердження капіталістичних ринкових відносин; індустріалізація; урбанізація; зростання потреби суспільства у кваліфікованих фахівцях із різних галузей; державна політика в галузі вищої освіти; поглиблення соціального розшарування; активізація приватної та громадської ініціативи; громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух; зростання громадянської та національної самосвідомості населення; емансипація жінки; прагнення національної інтелігенції до розвитку рідної школи; жорстка цензура в Російській імперії; освітні традиції та здатність до засвоєння новітніх педагогічних ідей і позитивного досвіду, оновлення цінностей і мети освіти; обґрунтованість моделей вищої школи; стан нормативно-правової бази; інституалізація педагогіки; інтеграція до світового наукового простору.

На підставі історико-генетичного аналізу здійснено авторську періодизацію розвитку недержавних вищих шкіл України в кінці XIX – на початку XX століття та виокремлено такі етапи: I – початково-апробаційний (1876–1905), пов'язаний зі створенням зусиллями приватної та громадської ініціативи і першим досвідом діяльності закладів вищої освіти нового типу, зорієнтованих на освітні стандарти класичних університетів; II – стабілізаційно-розбудовчий (1905–1917), для якого характерною була поступова інституалізація й активна розбудова окремого недержавного сектору вищої освіти внаслідок активізації громадсько-педагогічного сподвижництва; III – інноваційно-перетворювальний (1917–1920), упродовж якого відбулося визнання повноцінності статусу недержавних вищих шкіл, реалізація академічної, кадрової та фінансової автономії, здійснювалися активні спроби інтенсифікації педагогічного процесу з використанням нових наукових підходів, активізації студентського самоврядування.

Узагальнено ідеї західних учених, педагогів, освітніх і громадських діячів досліджуваного періоду (Т. Арнольда, Е. Бернгейма, С. Вебба, Т. Веблена,

С. Вельса, В. Грундтвіга, Е. Дюркгейма, К. Маннгейма, Ф. Моріса, П. Наторпа, Дж. Рескіна, Дж. Русселя, Д. Стюарда, А. Тойнбі, М. Шелера, Г. Шмідкунца та ін.), які пропонували власні інтерпретації концепції вільної вищої школи з метою розширення доступу до знань широких верств населення, ліквідації всіх форм дискримінації, індивідуалізації навчання, поглиблення практичної доцільності, відповідності досягненням науково-технічного прогресу, потребам місцевого населення, започаткування освіти впродовж життя.

Аргументовано, що в контексті ідей реформаторської педагогіки представники української інтелігенції та науково-педагогічної громадськості сподівалися на утвердження національного компоненту у вищих школах нового типу – народних університетах, спрямованих на розвиток практичних навичок і духовних потреб вихідців із народу, на відміну від «казенних» закладів, відчужених від рідних джерел. Ціла плеяда діячів (В. Антонович, Д. Антонович, М. Галушинський, І. Ганицький, Б. Грінченко, І. Горбачевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, М. Кордуба, І. Крип'якевич, Т. Лубенець, О. Маковей, К. Малицька, М. Рудинський, С. Рудницький, С. Русова, С. Сірополко, С. Смаль-Стоцький, Д. Старосольська, І. Стешенко, М. Сумцов, І. Франко, Г. Хоткевич, В. Щербаківський ін.) убачали покликання недержавної (вільної) вищої школи у формуванні активного члена суспільства, здатного до самовідданого служіння рідному народові, обстоюючи необхідність розбудови мережі закладів вищої освіти нового типу з урахуванням передового зарубіжного досвіду та актуальних потреб суспільства, посилення принципів антропоцентризму, поєднання загальнолюдських і національних цінностей, забезпечення академічної автономії, свободи викладання, навчання, наукової творчості, самореалізації студентів і викладачів.

Таким чином, у розділі схарактеризовано теоретичні й історичні засади досліджуваного феномену, окреслено чинники та здійснено періодизацію розвитку недержавної вищої школи, виявлено основні теоретичні ідеї в обґрунтуванні вільної вищої школи в досліджуваний період.

У другому розділі **«Особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття»** визначено суб'єктів і напрями реалізації громадської та приватної ініціативи у структурно-організаційній розбудові недержавної вищої школи; виявлено змістово-процесуальні особливості недержавної вищої школи; розкрито специфіку життєдіяльності академічної громади недержавного сектору вищої освіти України в досліджуваний період.

Використання методу порівняння дозволило встановити: якщо на початково-апробаційному етапі громадська та приватна ініціатива постійно наражалася на протидію офіційних бюрократичних органів, на стабілізаційно-розбудовчому етапі завдяки інтенсифікації громадсько-педагогічного руху вдалося подолати монополію держави в галузі вищої освіти, то на інноваційно-перетворювальному – домогтися підтримки державних структур. Визначено та схарактеризовано основних суб'єктів (ініціаторів і реалізаторів) започаткування та структурного оновлення недержавних вищих шкіл в кінці XIX – на початку XX століття, а саме: органів місцевого самоврядування, громадських товариств, купців, промисловців, кооперативів, приватних осіб (передусім меценатів,

представників інтелігенції, професорсько-викладацького складу та членів їх родин). Завдяки наполегливим зусиллям, моральній і матеріальній підтримці носіїв приватної та громадської ініціативи відбулося становлення окремого недержавного сектору вищої освіти, що з часом почав випереджати державний за динамікою свого розвитку, ставши сприятливим середовищем для реалізації педагогічних інновацій у вітчизняному освітньому просторі.

Окреслено напрями реалізації приватної та громадської ініціативи у розвитку недержавних вищих шкіл: розробка проектів закладів вищої освіти різних типів, лобіювання зазначених проектів перед владними структурами, проведення рекламної кампанії в засобах масової інформації, збір коштів і матеріальне забезпечення процесу створення й функціонування закладів, підтримка відкриття нових спеціальностей, організація соціального захисту слухачів. На основі історико-типологічного методу з урахуванням юридичного статусу, професійного спрямування та якості підготовки фахівців уточнено типологізацію недержавних вищих шкіл: вищі університетського типу – передусім вищі жіночі курси та недержавні університети; галузеві вищі – медичні, педагогічні, комерційні, політехнічні, сільськогосподарські інститути, наділені правами закладів вищої освіти, мистецькі вищі школи й консерваторії; а також народні університети як осередки неформальної освіти, які діяли на території України в досліджуваний період. Причому якщо на першому етапі провідним типом недержавної вищої школи були вищі жіночі курси, на другому – галузеві заклади вищої освіти, то на третьому з'явилися приватні та громадські університети класичного та народного типу.

З'ясовано, що стрімке зростання кількісних показників розвитку недержавної вищої школи припало на інноваційно-перетворювальний етап. Розгортання розгалуженої мережі вищих шкіл (університетських осередків у Полтаві й Катеринославі, заснованих громадськими структурами та приватними особами, десятків спеціалізованих інститутів, народних консерваторій, стаціонарних і мандрівних народних університетів – українських, єврейських, російських, польських та поліетнічних) сприяло розширенню доступу населення до загальноосвітніх та практичних знань, умінь і навичок. На означеному етапі структурно-організаційне вдосконалення недержавної вищої школи здійснювалося на основі активного відкриття нових кафедр і спеціалізацій підготовки фахівців різного профілю.

Застосування ретроспективного аналізу уможливило виокремлення найсуттєвіших новацій, реалізованих у освітньому середовищі недержавної вищої школи досліджуваного періоду: запровадження нової предметної системи навчання; індивідуалізація, диференціація та інтенсифікація освітнього процесу; децентралізація управління; демократизація, диверсифікація, професіоналізація, утвердження гуманістичних цінностей; увиразнення національної складової змісту освітнього процесу; набуття академічного статусу української мови, розвиток студентського самоврядування. Поступово відповідно до етапів розвитку недержавної вищої школи посилилася спрямованість освітнього процесу на забезпечення особистісно орієнтованого підходу, на розкриття потенціалу студента з використанням творчо-продуктивних форм і методів

(семінаріїв, лабораторних занять, бесід, консультацій, навчальних і виробничих екскурсій, різних видів практик тощо), чому сприяли гнучкість навчальних програм, розширення кола джерел інформації, активація гурткової роботи.

Використання історико-логічного й текстологічного аналізу наукової літератури та архівних фондів дозволило встановити: якщо на першому етапі в змісті освіти домінували загальноосвітні знання, спрямовані на забезпечення ґрунтовної універсальної теоретичної підготовки, на другому – акцент робився на практико-зорієнтованих дисциплінах для поглибленого розвитку професійних знань, умінь і навичок, та на третьому – завдяки розширенню варіативної складової та самостійної роботи, створено умови для адаптації до нахилів, потреб, можливостей студентів, саморозвитку особистості (особливо в середовищі народних університетів). Підтверджено, що основними формами поточного контролю знань були колоквиуми, підсумкового – іспити. Ті студенти, які вирізнялися сумлінністю у виконанні завдань підвищеної розумової складності з елементами наукової роботи (в архівах, наукових лабораторіях, експедиціях, здійсненні перекладів давніх пам'яток, зразків світової класики, сучасної літератури, підручників, посібників), відповідальних доручень (приміром, щодо впорядкування лабораторій, музеїв, бібліотек) могли претендувати на вищу оцінку власних навчальних досягнень під час іспитів. Відзначено прагнення значної частини студентства до знань, оприлюднення наукових розвідок і публіцистичних видань, досить високу мотивацію та академічну успішність, переважання творчої атмосфери та корпоративної солідарності в студентсько-викладацькій громаді, незважаючи на різні політичні погляди та ідеологічні орієнтації, що сприяло зародженню суб'єкт-суб'єктного підходу.

Доведено, що ефективним засобом посилення обізнаності з досягненнями науково-технічного прогресу, здобутками педагогічної теорії та практики, поглиблення професійної підготовки та знання іноземних мов була активізація академічної мобільності викладачів і студентів недержавних вищих шкіл. Аналіз звітної документації закладів вищої освіти показав, що завдячуючи практиці закордонних відряджень, більшість викладачів та їхніх вихованців почали сприймати академічну свободу як обов'язковий атрибут громадянської свободи, пов'язаної з прагненням до європеїзації суспільного життя на основі утвердження конституційних засад і гуманістичних цінностей.

Підтверджено, що кадрова автономія недержавної вищої школи уможливила нейтралізацію зовнішнього тиску можновладців на формування професорсько-викладацького складу, проте не убезпечувала від поліцейського нагляду. Зауважено, що навіть в умовах недержавної вищої школи вирішення кадрової проблеми залежало не тільки від репутації, педагогічних здібностей, особистих якостей і наукових досягнень претендента. Велике значення мали наявність впливових покровителів, які рекомендували претендента на посаду, та позиція директора закладу. Більш висока концентрація політично «неблагонадійних» викладачів у академічних громадах недержавних вищих шкіл, порівняно з університетським середовищем, сприяла емансипації думки та світогляду, високій активності та громадянській зрілості вихованців. Виявлено, якщо на початково-апробаційному етапі розвитку недержавної вищої школи абсолютну більшість

професорсько-викладацького складу становили університетські професори, то на стабілізаційно-розбудовчому, а особливо на інноваційно-перетворювальному етапах зросла питома частка фахівців без відповідного науково-педагогічного цензу. Важливою новацією стало надання в 1918 році права кращим недержавним вищим школам здійснювати підготовку науково-педагогічних кадрів, що засвідчує високий ступінь довіри Української держави до таких інституцій.

Вагомим аргументом при залученні провідних учених слугувало матеріальне стимулювання високопродуктивної науково-педагогічної діяльності. Представники прогресивної професури спільно зі студентською молоддю долучалися до створення закладів освіти різних рівнів, видавництва книг і періодичних видань, організації та проведення культурно-просвітницьких акцій. Доведено, що ціла плеяда викладачів вищих жіночих курсів не тільки працювали без винагороди, але й жертвували власні кошти для підтримки недержавних вищих шкіл та інших просвітницьких проєктів. Водночас, ініціюючи створення нових закладів, представники інтелігенції керувалися не тільки альтруїстичними прагненнями до підвищення культурно-освітнього рівня населення, але й прагматичними мотивами, пов'язаними з розширенням можливостей для підробітку та зміцненням власного матеріального становища.

Встановлено, що реалізовані владними структурами на другому етапі – під час революції 1905–1907 років, ініціативи полягали в тимчасовому знятті національних, соціальних і статевих обмежень студентського складу на основі скасування відсоткових норм щодо іудеїв, дозволу вступу до вищих шкіл жінок, випускників духовних семінарій, реальних і комерційних училищ, проте в часи реакції (з 1908 р.) дискримінаційні цензи було поновлено. Особливістю недержавної вищої школи, порівняно з державною, було забезпечення більшої особистої свободи вихованців, які виявляли значну наполегливість у відстоюванні власних академічних прав і створенні студентських товариств, спрямованих на задоволення національних потреб. Починаючи з 1917 року, демократизація академічного життя, поглиблення автономії вищої школи сприяли відкриттю доступу представників студентської молоді до засідань професорських колегій, розширенню самоуправління недержавних закладів вищої освіти. З'ясовано, що в 1920 році після остаточного встановлення на території України радянської влади було здійснено повне одержавлення системи вищої освіти.

Структурно-порівняльний метод, синхронний та діахронний аналіз уможливили співставлення розвитку недержавної вищої освіти на території України та за кордоном. На підставі узагальнення зарубіжних джерел підтверджено, що розвиток недержавних вищих шкіл сьогодні належить до трендів глобального ринку освітніх послуг. Згідно з результатами авторитетних рейтингів, провідні позиції займають недержавні університети й інститути, зокрема такі флагмани вищої освіти планетарного масштабу, як Оксфорд, Кембридж, Сорбонна, Гарвард, Єль, Принстон; випускники університетів, що належать до британської групи «Рассел» та американської «Ліги Плюща», становлять основу наукової, культурної, управлінської та бізнесової еліти світу. Лідером з організації неформальної освіти населення на основі дистанційного навчання є Лондонський відкритий університет. На сучасному

етапі значних успіхів у розширенні недержавного сектору вищої освіти досягли ті країни, в яких збільшення валового національного продукту супроводжувалося зростанням рівня освіти, культивуванням у суспільстві мотивації до здобуття знань, відповідним нормативно-правовим регулюванням (Німеччина, Японія, США, Південна Корея, Сінгапур). Виокремлено провідні тенденції розвитку недержавної вищої школи у світовому освітньому просторі на початку XXI століття: модернізація університетської автономії, глокалізація, масовізація, лібералізація, демократизація, диверсифікація, елітаризація, міжнародна координація й інтеграція.

Констатовано, що реалізація академічної, організаційної та фінансової автономії в недержавному секторі вищої освіти набула більш реалістичних перспектив з ухваленням нового Закону України «Про вищу освіту» (2014). У процесі дослідження з'ясовано особливості сучасних недержавних закладів вищої освіти в Україні: здатність конструктивно реагувати на зміни соціально-економічного становища в державі та пріоритетів розвитку суспільства на основі розроблення оригінальних освітньо-професійних програм; можливість вибору затребуваних спеціальностей і спеціалізацій; автономність управління та постійне вдосконалення управлінських моделей; інвестування коштів у розвиток закладу та підвищення якості освіти, систематична робота над створенням позитивного іміджу закладу; задоволення попиту, не повністю охопленого державним сектором та з нетрадиційних напрямів підготовки кадрів; реалізація потреб особливої категорії споживачів освітніх послуг, які потребують дистанційних та інших специфічних форм навчання тощо.

Серед найбільш значущих проблем у розвитку недержавної вищої школи на сучасному етапі відзначено такі: недосконалість нормативно-правового регулювання; слабкість інфраструктури та матеріально-технічної бази порівняно з державними закладами освіти; плінність професорсько-викладацького складу; низький рівень підготовки абітурієнтів, інфантильне ставлення до навчання й обраної професії; слабе залучення міжнародних благодійних фондів, організацій, проектів, програм, спонсорів; обмеженість рекламно-інформаційної діяльності за кордоном щодо можливості надання в Україні освітніх і наукових послуг іноземним громадянам; брак належної урядової підтримки у вигляді державного замовлення на підготовку фахівців, відповідного соціального захисту викладачів і студентів; надто обтяжлива система оподаткування; забезпечення прозорості діяльності (оприлюднення статуту на офіційному веб-сайті, звітів про фінансову, наукову та іншу діяльність); відсутність постійного моніторингу якості надання освітніх послуг; зростання випадків шахрайства, пов'язаних із торгівлею дипломами тощо.

Використання методу екстраполяції дозволило актуалізувати виявлений позитивний досвід та окреслити перспективи його використання в сучасних умовах реформування вищої освіти України щодо: активізації приватної та громадської ініціативи для розбудови недержавної вищої школи; залучення представників академічної громади до розроблення стратегії розвитку галузі вищої освіти; поглиблення індивідуалізації та диференціації навчання й виховання студентської молоді; забезпечення інноваційної спрямованості освітнього процесу в поєднанні з культивуванням кращих академічних традицій; посилення гнучкості

навчальних програм та варіативного компоненту змісту освіти відповідно до змін потреб суспільства, держави та запитів споживачів освітніх послуг; диверсифікації вищої освіти на основі принципів демократизму, рівного доступу до знань, практичної доцільності, тісного зв'язку з наукою, виробництвом, місцевою владою; зростання академічної мобільності й міжнародної співпраці представників академічних громад, активізація взаємодії викладачів і студентів для забезпечення особистісної самореалізації суб'єктів освітнього процесу.

Таким чином, у розділі визначено суб'єктів і напрями реалізації громадської та приватної ініціативи у розбудові недержавної вищої школи; виявлено змістово-процесуальні й кадрові особливості досліджуваного феномену; розкрито особливості розвитку недержавної вищої школи в сучасних умовах та актуалізовано можливості використання виявленого позитивного досвіду.

Визначення особливостей розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття дало підстави сформулювати такі **висновки**:

1. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження. Історіографію проблеми класифіковано на такі групи: праці з проблеми розвитку вищої освіти; наукові розвідки з проблеми розвитку недержавної вищої школи України; історичні хроніки та ювілейні видання окремих закладів вищої освіти; довідникова література. Виявлено особливості дорадянської, радянської та сучасної історіографії проблеми розвитку недержавної вищої школи на території України; виявлено фактографічно-хронікальний характер більшості праць дореволюційних авторів, ігнорування обраної проблеми в радянській науковій літературі, кількісне та якісне зростання ступеня наукової розробленості досліджуваного феномену в розвідках сучасних дослідників. Надано визначення ключовому поняттю дослідження «недержавна вища школа» – мережа закладів вищої освіти, що створювались і функціонували з ініціативи та коштом приватних осіб, громадських об'єднань і організацій за активної участі прогресивно налаштованої інтелігенції та органів місцевого самоврядування.

Запропоновано класифікацію джерельної бази дослідження: нормативно-правові документи досліджуваного періоду; внутрішня документація недержавних вищих шкіл; джерела особистого походження; довідково-статистичні матеріали; фотоматеріали, що унаочнюють розвиток недержавної вищої школи.

2. Окреслено суспільно-політичні, нормативно-правові, економічні, соціокультурні, освітні, наукові, ментальні чинники та здійснено періодизацію розвитку досліджуваного феномену. Виокремлено такі етапи розвитку недержавних вищих шкіл України в кінці XIX – на початку XX століття: I – початково-апробаційний (1876–1905), пов'язаний зі створенням зусиллями приватної та громадської ініціативи і першим досвідом діяльності вищів нового типу; II – стабілізаційно-розбудовчий (1905–1917), для якого характерною була поступова інституалізація й активна розбудова окремого недержавного сектору вищої освіти; III – інноваційно-перетворювальний (1917–1920), упродовж якого відбулося визнання повноцінності статусу недержавних вищих шкіл у підготовці фахівців та науково-педагогічних кадрів, здійснювались активні спроби інтенсифікації педагогічного процесу. Узагальнено провідні ідеї щодо розвитку недержавної

(вільної) вищої школи у вітчизняній і зарубіжній науковій думці, що ґрунтувалася на принципах гуманізації, гуманітаризації, народності, культуровідповідності, практичної доцільності. Виявлено спрямованість на реалізацію мети освіти – формування творчої особистості свідомого відповідального громадянина, здатного до поєднання загальнолюдських і національних цінностей, забезпечення свободи навчання й наукового пошуку, творчої самореалізації в академічній громаді та суспільстві в цілому.

3. Визначено суб'єктів реалізації громадської та приватної ініціативи у структурно-організаційній розбудові недержавної вищої школи України в досліджуваний період. Доведено, що саме носії приватної та громадської ініціативи, керуючись принципами гнучкості й диференціації освітніх послуг, сприяли зародженню, становленню та інституалізації окремого недержавного сектору вищої освіти, що став сприятливим середовищем для реалізації педагогічних інновацій у вітчизняному освітньому просторі.

З'ясовано напрями реалізації приватної та громадської ініціативи у розвитку недержавних вищих шкіл: розробка проектів закладів вищої освіти різних типів, лобювання зазначених проектів, проведення рекламної кампанії, збір коштів і матеріальне забезпечення процесу створення й функціонування закладів, підтримка відкриття нових спеціальностей, організація соціального захисту слухачів. Здійснено типологізацію недержавних вищих шкіл, що діяли на території України в досліджуваний період: вищі університетського типу (передусім вищі жіночі курси та недержавні університети), галузеві вищі (медичні, педагогічні, мистецькі, комерційні, інженерно-технічні, сільськогосподарські та ін.), народні університети, що надавали освіту вищу за своїм рівнем, ніж середня.

4. Виявлено змістово-процесуальні особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття: поєднання фундаменталізації та спеціалізації змісту освіти, посилення практичної доцільності педагогічного процесу та зв'язку з виробництвом, розробка індивідуальної траєкторії навчання з урахуванням здібностей, потреб, нахилів та інтересів студентів; надання переваги творчо-продуктивним формам і методам навчання, спрямованим на урізноманітнення й інтенсифікацію навчально-пізнавальної діяльності, створення слухачами авторських освітніх та наукових продуктів; поєднання курсової та предметної систем навчання, збільшення питомої частки самостійної роботи студентів.

Схарактеризовано практику ретельного відбору претендентів на викладацькі посади недержавної вищої школи в кінці XIX – на початку XX століття з урахуванням особистих і фахових якостей, репутації в науковому співтоваристві, здатності до наполегливого науково-дослідницького розвитку, вдосконалення культурного та професійно-педагогічного рівня, передусім на основі ефективно організації закордонних стажувань викладачів і перспективних студентів, які становили основу кадрового резерву.

5. Розкрито особливості розвитку недержавної вищої школи в сучасних умовах реформування вищої освіти України: вибір найбільш актуальних і затребуваних спеціальностей та спеціалізацій; розроблення оригінальних освітньо-

професійних програм з урахуванням пріоритетів розвитку суспільства та потреб ринку освітніх послуг; автономність управління; можливість інвестування коштів у інноваційний розвиток закладу; систематична робота над створенням позитивного іміджу недержавного закладу вищої освіти; задоволення попиту громадян, не повністю охопленого державним сектором та з нетрадиційних напрямів підготовки фахівців; урахування потреб особливої категорії споживачів освітніх послуг.

Актуалізовано можливості використання дослідженого позитивного досвіду в сучасних умовах розвитку недержавної вищої школи щодо: повномірної реалізації організаційної, фінансової, кадрової та академічної автономії; активного врахування позиції академічної громадськості різних секторів вищої освіти у визначенні напрямів реформування галузі; досягнення високих стандартів якості освіти на основі впровадження інноваційних технологій навчання, активізації інститутів громадянського суспільства та міжнародної взаємодії; інтенсифікації соціального партнерства з органами місцевого самоврядування; розбудови належної навчальної інфраструктури; посилення співпраці науки й виробництва; поглиблення дослідницької спрямованості освітнього процесу; активізації міжпредметних зв'язків; розроблення індивідуальних траєкторій навчання; оптимізації академічної мобільності (зокрема, завдяки практиці закордонних стажувань перспективних студентів і викладачів коштом закладу); забезпечення престижності професії викладача вищої школи; організації належного соціального захисту суб'єктів освітнього процесу; налагодження конструктивної педагогічної взаємодії викладачів і студентів, спрямованої на розвиток інноваційно-критичного мислення та творчу самореалізацію учасників освітнього процесу; зміцнення наукового світогляду, громадянської зрілості та національної свідомості студентської молоді.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальшого вивчення потребує ступінь нормативно-правового забезпечення ефективного функціонування недержавного сектору вищої освіти та механізми імплементації елементів позитивного зарубіжного досвіду в практику недержавної вищої школи України.

Основні результати дослідження висвітлено в таких працях автора

Монографія

1. Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). *Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Сидоренко, О. Л. (2015). Недержавна вища школа України кінця XIX – початку XX століття як предмет наукових досліджень. *Нові технології навчання*, 86, 1, 145–148.

3. Сидоренко, О. Л. (2017). Громадська і приватна ініціатива як чинник розвитку вищої освіти у другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9 (73), 167–178.

4. Сидоренко, О. Л. (2019а). Приватна і громадська ініціатива в розвитку вищої школи країн Європи та Америки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*, 4 (67), 193–198.

5. Сидоренко, О. Л. (2019б). Розвиток приватної вищої освіти в Україні: ретроспектива та перспектива. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 3, 34–40.

Стаття в зарубіжному науковому виданні

6. Korzh-Usenko, L. V., Sydorenko, O. L. (2019). Ideas of a free higher education: reflection in the intellectual space of Ukraine at the end of the XIX-th – the beginning of the XX-th century. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 208, 85, 27–31.

Публікації апробаційного характеру

7. Сидоренко, О. Л. (2016а). Доброчинність у розвитку освіти на Сумщині. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції*. Суми, 131–135.

8. Сидоренко, О. Л. (2016б). Громадська і приватна ініціатива як фактор розвитку вітчизняної освіти: історія і сьогодення. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Дніпро, 78–80.

9. Сидоренко, О. Л. (2016в). Недержавний сектор у вищій освіті України: до історії становлення. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 141–144.

10. Сидоренко, О. Л. (2018а). Недержавна вища школа України кінця ХІХ – початку ХХ століття: джерелознавчий аспект. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри: матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти*. Київ, 29–30.

11. Сидоренко, О. Л. (2018б). Особливості організації навчального процесу у громадських та приватних вищих школах України кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції, 1*. Дніпро, 209–210.

12. Сидоренко, О. Л. (2018в). Підготовка майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти на початку ХХ століття: досвід Київського Фребелівського педагогічного інституту. *Дошкільна освіта від традицій до інновацій: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів, магістрантів та молодих учених*. Суми, 318–320.

13. Сидоренко, О. Л. (2018г). Розвиток недержавної вищої школи України кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Сучасні тенденції у викладанні іноземних мов у світі: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції*. Суми, 73–74.

14. Сидоренко, О. Л. (2019). Етапи історії становлення і розвитку недержавних вищих навчальних закладів території України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Сучасні тенденції у викладанні іноземних мов у світі: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет конференції викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, вчителів, магістрантів, студентів*. Суми, 84–86.

15. Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2019а). Неформальна освіта дорослих в Україні: витоки і виклики. *Наукова діяльність як шлях формування*

професійних компетентностей майбутнього фахівця: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Суми, 170–171.

16. Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (20196). Реалізація інновацій в освітньому середовищі вищої школи: актуалізація ретродосвіду початку ХХ століття. *Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Суми, 142–145.*

17. Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). Інноваційний потенціал української вищої школи за кордоном: європейський вимір. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Суми, 120–122.*

Сидоренко О. Л. Розвиток недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. – Суми, 2020.

Дисертація є цілісним історико-педагогічним дослідженням проблеми розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу обраної проблеми. Окреслено чинники та здійснено періодизацію розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Визначено суб'єктів і напрями реалізації громадської та приватної ініціативи у структурно-організаційній розбудові недержавної вищої школи України в досліджуваний період. Виявлено змістово-процесуальні й кадрові особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Розкрито особливості розвитку недержавної вищої школи в сучасних умовах та актуалізовано можливості використання виявленого позитивного досвіду.

Ключові слова: розвиток, недержавна вища школа України, вільна вища школа, громадська та приватна ініціатива, заклад вищої освіти, народний університет, структурно-організаційні особливості, змістово-процесуальні особливості, кадрові особливості.

Сидоренко Е. Л. Развитие негосударственной высшей школы Украины в конце ХІХ – начале ХХ в. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Сумской государственной педагогический университет имени А. С. Макаренка. – Сумы, 2020.

Диссертация является целостным историко-педагогическим исследованием проблемы развития негосударственной высшей школы Украины в конце ХІХ – начале ХХ века. Охарактеризована историография и база источников исследуемой проблемы. Очерчены факторы и осуществлена периодизация развития негосударственной высшей школы Украины в конце ХІХ – начале ХХ века. Определены субъекты и направления реализации общественной и частной инициативы в структурно-организационном развитии негосударственной высшей школы Украины в исследуемый период. Вывявлено содержательно-

процессуальные и кадровые особенности развития негосударственной высшей школы Украины в конце XIX – начале XX века. Раскрыты особенности развития негосударственной высшей школы в современных условиях и актуализированы возможности использования выявленного положительного опыта.

Ключевые слова: развитие, негосударственная высшая школа Украины, свободная высшая школа, общественная и частная инициатива, заведение высшего образования, народный университет, структурно-организационные особенности, содержательно-процессуальные особенности, кадровые особенности.

Sydorenko O. L. Development of non-state higher school in Ukraine in the late XIX – early XX century. – On the rights of manuscript.

Thesis for Candidate of Pedagogical Sciences degree in specialty 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogics. – Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. – Sumy, 2020.

The thesis is a holistic historical and pedagogical study of the problem of development of non-state higher school in Ukraine in the late XIX – early XX century. The historiographical base of the research is characterized. It is proved that the problem is little studied in historical and pedagogical explorations, as most of the explorations are biased or devoted to a rather narrow issue. A definition of the key concept of the study “non-state higher school” is given. The classification of the source base of the research into the following groups is offered: normative-legal documents of the researched period; internal documentation of non-state higher schools; sources of personal origin; reference and statistical materials; photo materials illustrating development of non-state higher school. Factors (socio-political, normative-legal, economic, socio-cultural, educational, scientific, mental) are outlined and periodization of the development of non-state higher education in Ukraine in the late XIX – early XX century (I – initial approbation (1876–1905) – emergence of the first universities initiated by private and public initiative; II – stabilization and development (1905–1917) – active development of the non-state sector of higher education; III – innovation and transformation (1917–1920 – improving the organization of the pedagogical process in non-state higher schools). The subjects and directions of realization of public and private initiative in the organization and structural development of the non-state higher school of Ukraine in the studied period are determined. Content and procedural (combination of fundamentalization and specialization of educational content, strengthening the practical expediency of the pedagogical process, development of individual learning trajectory of students; preference for creative and productive forms and methods of teaching, creation of original educational and scientific products; combination of course and subject system, increase in the share of independent work of students) and personnel (practice of careful selection of candidates, persistent improvement of scientific, cultural and professional-pedagogical level) features of the development of private higher education in Ukraine in the late XIX – early XX century are revealed. The peculiarities of the development of non-state higher school in modern conditions are found out and the possibilities of using the revealed positive experience are actualized.

Key words: development, non-state higher school of Ukraine, free higher school, public and private initiative, institution of higher education, people’s university, structural and organizational features, content and procedural features, personnel features.

Підписано до друку 20.11.2020 р. Формат 60X90/16. Гарн. News Times.
Друк ризогр. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.

Надруковано в редакційно-видавничому відділі
СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87